

Marica Karakaš

Medicinsko osoblje i zdravstveno-higijenski uvjeti u logoru *Jasenovac*¹

1. *Uvod*

Nakon osnutka Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u travnju 1941. godine, usvojene su zakonske odredbe protiv određenih *rasnih* i nacionalnih skupina te političkih neistomišljenika, što je rezultiralo i osnivanjem useljeničko-iseljeničkih, sabirnih te radnih logora. Interniranje se u logore izrijekom prvi put spominje u *Odredbi o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore*, usvojenoj 25. studenoga 1941. godine, a kojom novoosnovana država legalizira već nekoliko mjeseci provedene represivne mjere.² Kaznenom se pravnom sustavu, koji je predstavljao *pravnu podlogu* nasilju kojega je provodila država, usto priključuju i *izvanredni narodni* te *prijeki sudovi* koji okrivljenika mogu osuditi i na smrtnu kaznu, često potom *ublaženu* tamnovanjem u trajanju od tri godine, što je u slučaju otpremanja u logore nerijetko značilo i njihovu smrt.³

¹ Saopćenje je uvelike utemeljeno na mome rukopisu (*Životni i radni uvjeti u logoru Jasenovac*) pohranjenome 2001. godine u Javnoj ustanovi Spomen područje *Jasenovac*.

² Usp. *Narodne novine*, br. 188, Zagreb, 26. studenoga 1941. godine.

³ Usp. F. Jelić-Butić, *Ustaše i NDH 1941.-1945. godine*, Zagreb, 1978., 159-160.

Prvi su logori osnovani pokraj Koprivnice (*Danica*), u Kerestincu, Gospiću i Jadovnom, na Pagu, pokraj Travnika i u Jastrebarskom.⁴ A osnivanje logora u Jasenovcu povezano je sa reokupacijom *Druge zone* od strane Kraljevine Italije u ljeto 1941. godine, koja je bila *pravdana* potrebama za gušnje pobune u tom području i osiguranje zaleđa anektirane Dalmacije. Pritom su evakuirani logori *Gospić*, *Jadovno* i *Pag*, što je otvorilo potrebu za novom lokacijom: izabrano je područje močvarnoga Lonjskog polja pokraj sela Jasenovac.

Kada se govori o koncentracijskom logoru *Jasenovac*, uglavnom se misli na *Logor III Ciglanu*, posjed Prometne zadruge obitelji Bačić, koja je po osnivanju NDH prebjegla u Srbiju. Na tom su posjedu, vjerojatno preuzetome u rujnu 1941. od strane Zapovjedništva *Ustaške obranbene službe*, postojala industrijska postrojenja (tvornica lanaca, ciglana, pilana i motorni mlin),⁵ čiji se objekti koriste, a potom poneki i proširuju, uz gradnju i novih objekata. Ovom su logoru prethodili *Logor I Krapje* i *Logor II Bročice*, osnovani u srpnju nedaleko sela Jasenovac, a koji su djelovali do studenoga 1941. godine. *Logor III*, koji je bio i najveći, djelovao je, pak, sve do 1945. godine. Nadležnost nad osnivanjem i radom tog logora imalo je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) te, od osnivanja u kolovozu 1941. godine, i Ustaška nadzorna služba (UNS), posebno njen *Ured III* koji je izravno upravljao logorima sve do ukinuća UNS-a u siječnju 1943. godine. Nakon toga RAVSIGUR ponovno postaje glavni nositelj nadležnosti.⁶

⁴ Usp. M. Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990., 40-121.

⁵ Usp. M. Kevo, Počeci logora *Jasenovac*, *Scrinia Slavonica*, br. 3, Slavonski Brod, 2003., 477.

⁶ Usp. F. Jelić-Butić, n.dj., 185.

Životni i radni uvjeti logoraša u *Jasenovcu* bili su iznimno teški, a u početku su njihovo uzdržavanje najvećim dijelom snosile židovske bogoštovne općine Zagreba i Osijeka, kojima je ta obaveza, nametnuta od vlasti, bila sve teža jer se Židovima sustavno oduzimala imovina, a potom su i članovi tih zajednica sve više i sami bili internirani u logore. Nešto pomoći je stizalo i putem *Crvenog križa NDH*, a u 1941. je i u državnom proračunu izdvojena određeni iznos novca za uzdržavanje logora *Jasenovac*.⁷ Nizu nehumanosti koje su pratili logorašku svakodnevicu svakako pripada i oskudno logorsko sljedovanje nazivano i *fasung*, pa je, stoga, od proljeća 1942. veliko značenje za logoraše predstavljalo primanje paketa hrane i odjeće od strane rodbine, što je povezano s mogućnošću logoraša da pišu dopisnice.⁸

U saopćenju pokušavam, na temelju manje korištenih spisa iz doba NDH – Ministarstva zdravstva i udružbe te Hrvatskoga državnog sabora (HDS) – te objavljenog, kao i u rukopisu sačuvanoga memoarskog gradiva, opisati neke pojedinosti logoraškog života u logorima *Krapje*, *Bročice* i *Ciglana*.

Zatočenici *Logora I Krapje* i *Logora II Bročice* radili su na ograđivanju logora žicom te izgradnji baraka i nasipa uz rijeke Strug, Lonju i Savu. Mnogi od njih su, prema iskazima preživjelih, izgubili život zbog likvidacija u logoru, ali i zbog nedovoljne ishrane, napornog rada te bolesti (tifus, dizenterija i sl.). U te su logore isključivo dopremani muškarci. U *Krapju* je tako, prema molbi zatočenika, upućenoj

⁷ Usp. M. Kevo, n.dj., 488.

⁸ Usp. E. Berger, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966., 65, i *Sjećanja Jevreja na logor Jasenovac*, primjerice sjećanje Adolfa Fridriha, Beograd, 1972., 41.

3. rujna 1941. Zapovjedništvu židovskog logora u Krapju, bilo približno 1000 Židova, među kojima ih je 260 bilo starije od 50 godina života, te se moli, jer nisu bili sposobni za veće tjelesne napore, njihov otpust iz logora.⁹

Židovske bogoštovne općine Zagreba i Osijeka u tim okolnostima nastoje prikupiti što je moguće više sredstava za izdržavanje logora.¹⁰ Tijekom prosinca 1941. tri najveće bogoštovne općine obraćaju se, stoga, Državnom ravnateljstvu za gospodarsku ponovu da razmotri mogućnost "isplate iz židovske imovine", jer moraju uzdržavati internirce u Lobargradu (1500 žena i djece) i Đakovu (približno 1200 žena) te pomagati hranom, lijekovima i odjećom internirce u *Jasenovcu* (približno 4000 muškaraca).¹¹ A još u studenome su, prema korespondenciji između židovskih općina Sarajevo i Osijek, nastojali izboriti i mogućnost "korespondencije sa zatočenicima na naročitim obrascima", uspijevajući čak i predati dopisnice zatočenima u logoru.¹² A i članovi su obitelji zatočenika nastojali putem *Crvenog križa NDH* dostaviti im hranu i odjeću, pa se, primjerice, s tim u vezi Središnjica *Hrvatskoga crvenog križa* 19. rujna 1941. obraća *Ustaškome redarstvenom povjereničtvu*.¹³

Zatočenici su tijekom 1941. morali raditi i na melioracijskim radovima u Mokrome te Lonjskom polju, o čemu se 6. lipnja 1942. raspravlja i na petoj sjednici užega Gospo-

⁹ Usp. Hrvatski državni arhiv (HDA), Zagreb, Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR), *Ispostava ustaškog redarstvenog povjereničtva (IURP)*, Židovski odsjek (ŽO), 28706, kut. 9.

¹⁰ Usp. isto, UNS, 30060/1941., kut. 6.

¹¹ Isto, RUR, *IURP*, ŽO, 28494, kut. 8.

¹² A. i D. Pinto, *Dokumenti o stradanju Jevreja u logorima NDH*, Sarajevo, 1972., 25.

¹³ Usp. HDA, Zagreb, RUR, *IURP*, ŽO, 28191, kut. 7.

darskog odjela HDS-a.¹⁴ A upravo su priče preživjelih logoraša o izgradnji nâsipa od jeseni 1941. do proljeća 1942. među najpotresnijima.¹⁵ Usto, u tim su radovima sudjelovali i mještani Jasenovca.¹⁶

Osnivanjem *Logora III Cigłana* u studenome 1941. započinje posve različito organiziranje ustroja logora i logoraškog života od onih u prvima logorima NDH. Planirana je, doduše nikada u potpunosti provedena podjela na odjele: Upravni (vođenje kartoteke zatočenika), Radni, Gospodarski i Zdravstveni odjel te Sigurnosna služba.¹⁷ U *Logoru III Cigłana* postojali su samo Upravni i Gospodarski odjel, a osnovana su i posebna samostalna tijela: Zapovjedništvo radne službe, Logorski zdravstveni odsjek i Sigurnosna straža.¹⁸ Radna grupa *Kožara* osnovana je, pak, u siječnju 1942. u samome mjestu Jasenovac, a obuhvaćala je 150-200 zatočenika, uglavnom Židova, kvalificiranih zanatlija, koji su prerađivali kožu i izrađivali četke. Zatočenici su, prema poslu kojega su obavljali, bili podijeljeni u grupe, predvođene grupnikom, također zatočenikom. U *Kožari* su uvjeti života bili povoljniji u usporedbi s *Logorom III*, jer su zatočenici proizvodili obuću i druge predmete potrebne vojnim jedinicama.¹⁹

¹⁴ Usp. isto, HDS NDH, str. 267, kut. 30.

¹⁵ Usp. *Jasenovački logor. Iskazi zatočenika koji su pobjegli iz logora*, Izdanje Propagandnog odsjeka Antifašističkoga vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, 1942., reprint izdanje: Banja Luka, 1974., 18-21.

¹⁶ Usp. isto, 20.

¹⁷ Usp. M. Peršen, n.dj., 122.

¹⁸ Usp. isto.

¹⁹ Usp. *Sjećanja Jevreja...*, posebice sjećanje Mira Auferbera, n.dj., 13-17, M. Peršen, n.dj., 228, i E. Miler, *Jasenovac, Zbornik Jevrejskoga istorijskog muzeja*, br. 7, Beograd, 1997., 265, 268-269 i 271.

2. Liječnici-zatočenici i zdravstveno-higijenske prilike

Medicinsko osoblje, odnosno liječnici i bolničari koji su se brinuli o zdravstvenim prilikama u *Logoru III* bili su iz reda samih zatočenika. Oni su, uz mobilizirane liječnike, također radili i u ustaškoj bolnici u *Jasenovcu*. Pri tome ostvarivanja humanih ciljeva medicinske struke nisu bila, primjerice kao u njemačkima koncentracijskim logorima, zlorabljena i izvođenjem pokusa nad zatočenicima.²⁰ Naime, prema svjedočenjima preživjelih logoraša, svi liječnici koji su bili u dodiru s njima požrtvovno su im nastojali pomoći.²¹ U ponekim se radovima, primjerice u prvome sustavnijem radu o medicinskom osoblju u logorima *Jasenovac* i *Stara Gradiška* Jaše Romana,²² navode i brojna imena liječnika iz logora, pri čemu treba i napomenuti da dio njih, zbog poodmakle dobi, nije mogao obnašati poslove djelatnoga medicinskog osoblja. U tom je sklopu objavljen i popis zdravstvenih radnika-Židova stradalih u *Jasenovcu* i *Staroj Gradišci*: 77 liječnika, 25 farmaceuta, 11 zubara, 15 bolničara i tri studenta farmacije. A prema drugim radovima, knjigama Đorđa Miliše²³ i Nikole Nikolića²⁴ te zbor-

²⁰ Usp. M. Kevo i M. Karakaš, Jesu li obavljana medicinska istraživanja u logorima *Jasenovac* i *Stara Gradiška*?, saopćenje u povodu predavanja D. C. Angetter iz Instituta za povijest medicine Sveučilišta u Beču (Liječenje i medicinski pokusi u koncentracijskom logoru *Dachau*), održanoga u lipnju 2001. u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb.

²¹ Usp., primjerice, *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946., 18.

²² Jevreji zdravstveni radnici u Jugoslaviji 1941-1945. godine. Žrtve fašističkog terora i učesnici u narodno-oslobodilačkom ratu, *Zbornik...*, br. 2, Beograd, 1973., 73-263.

²³ *U mučilištu-paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945. godine.

²⁴ *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948., i *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1977. godine.

nicima sjećanja²⁵ ili pojedinačnim sjećanjima, primjerice Đordane Friedlender, priučene bolničarke u logoru *Jasenovac*,²⁶ riječ je o 47 liječnika, farmaceuta i bolničara, među kojima je bilo i studenata medicine te priučenih bolničara, koji su, kao medicinsko osoblje, radili u logoru: pritom su stradali doktori Marko Bauer, Belušić, Milo Bošković, Juraj Bocak, Braun, Viktor Budicki, Fabijanac, Igor Gasparini, Josef Gaon, Hermann Gross, Marin Jurčev, Kacu, Margita Kiršner, Landler, Gustav Leimdörfer, Mirko Mirković, Ozren Novosel, Leon Perić, Ana Rotdojč, Saračević i Arnold Šternberg te trojica bečkih Židova (doktori Klagsbrum, Lindenfeld i Werdesheim), kao i farmaceuti mr.ph. Herst, Sade Kunorti, Šua Salom, Radek Satler te Leo Šenauer i *apotekarka* Vida te bolničarke Fatima Brkić i Zora Vučilovski, a preživjeli su doktori Tempija Bujanj, Zora Faist, Ivo Jonić, Drago Kohn, Komorski, Josef Konforti, Rudolf Lipković, Nikola Nikolić, Ivica Pavletić, Pišta Policer, Arnold Šen, Pavao Špicer (Spitzer) i Nedo Zec te bolničarke Margita Filip i Đ. Friedlender.²⁷

Teškoće se, međutim, javljaju pri utvrđivanju gdje je i koliko dugo pojedini liječnik ili bolničar bio, jer logoraši su, pa i liječnici i drugo medicinsko osoblje, prebacivani iz *Jasenovca* u *Staru Gradišku*. Poteškoće čine i navođenja raznih inačica istog prezimena ili imena koje se s vremenom *iskrivilo* u sjećanju te navođenja samo imena ili prezimena

²⁵ Primjerice, *Sjećanja Jevreja...*, n. djelo.

²⁶ Rukopis je njenih sjećanja sačinjen prema magnetofonskom zapisu kojega je u jesen 1984. snimio Šimo Klaić u Zagrebu, u stanu Katice Hrvojić-Filipović, a čuva se u Javnoj ustanovi Spomen području *Jasenovac*.

²⁷ Imena sedmoro liječnika i farmaceuta (doktora M. Bauera, J. Gaona, H. Grossa, M. Kiršner i G. Leimdörfera te mr.ph. S. Kunortija i Š. Saloma) nalaze se i u popisu J. Romana, *Jevreji zdravstveni radnici...*, n. djelo.

te samo nadimka zatočenika. Ne samo iz tih razloga navedeni broj logoraškoga medicinskog osoblja nije posve točan niti konačan. Usto, zbog veoma pozitivne uloge koju liječnicima u svojim sjećanjima pridaju preživjeli logoraši, bilo bi potrebno detaljnije obraditi i sudbine drugih liječnika – kako Židova, tako Srba i Hrvata – koji su također bili liječnici-zatočenici ili su bili na neki drugi način u kontaktu s zatočenicima logora. U tom bi sklopu, primjerice, bilo zanimljivo razmotriti sudbinu dr. Fabijanca, kirurga, Hrvata rođenoga u Šibeniku, koji je kao liječnik bio mobiliziran i raspoređen u ustašku bolnicu u *Jasenovcu*: on je, prema spomenutom sjećanju Đ. Friedlender, potkraj travnja 1945. organizirao “pokretnu bolnicu koja će ići za frontom”, čime je skupini medicinskog osoblja zatočenika omogućen odlazak iz logora. Tako su se, među ostalima, spasili doktori Z. Faist, I. Jonić (okulist), D. Kohn (zubar), R. Lipković (kirurg) i P. Spitzer (internist) te medicinska sestra M. Filip i priučena bolničarka Đ. Friedlender. Potonja se založila za njega i njegovu ženu u svibnju 1945. u Mariboru, no njegova je sudbina, iako rješavana na redovnome partizanskom sudu, do danas ostala nepoznata. O njemu se, usto, pozitivno izjasnio i Jakoba Danon.²⁸

Zamijetila sam, nadalje, istražujući jednu relativno malo-brojnu skupinu zatočenika (medicinskog osoblja), i uopćavanja u identifikacijskom sustavu. Naime, okolnosti su stradanja često jednoobrazno izrečene sintagmom *ubijen*

²⁸ Usp. Zapisnik od 26. maja 1945. sačinjen u Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu na osnovu izjave J. Danona o ustaškim zločinima u koncentracionom logoru *Jasenovac* u vremenu njegova boravka u logoru od 1941. do 1945 godine, u: A. Miletić, *Koncentracioni logor Jasenovac*, III, Beograd-Jasenovac, 1986., 538.

od ustaša. Tako je, primjerice, i u popisu žrtava logora *Jasenovac* – *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, Zürich-Sarajevo, 1998. godine – na str. 1103 navedeno da je dr. Gasparini, kirurg, Hrvat rođen 1916. u Zadru, “ubijen od ustaša 1942. godine u logoru *Jasenovac*”. A prema sjećanju J. Konfrotija proizlazi da su obojica morali kao liječnici ići s ustaškim postrojbama u borbu protiv partizana, pri čemu je pokraj Bosanske Dubice Gasparini i poginuo.²⁹ Slično je i s dr. Pavlom Leblom (Löblom) za kojega se navodi da je pri raspadu jugoslavenske vojske u travnju 1941. “napadnut od ustaške rulje” pokraj Gorjana i ubijen.³⁰ No, prema onodobnom tisku, P. Löbl i kotarski činovnik u Đakovu Mirko Vinković odvedeni su od kraljevske jugoslavenske vojske kao taoci te umoreni pokraj Modriča u Bosni. Štoviše, nakon osam dana pokopani su u Đakovu pred brojnim građanima i predstavnicima vojske NDH.³¹

Naravno, slučajeve doktora Gasparinija i P. Löbla ne treba promatrati u smislu nekakvoga *nečasnog izokretanja*, primjerice da je Gasparini partizanska žrtva, nego kao obvezu da se u žrtvoslovlju moraju navesti točni i svi dostupni podaci. To nadalje vrijedi i za brojne žrtve koje u logoru nisu ubijene nego su podlegle bolestima uslijed nečovječnih uvjeta. A ipak se kaže:

Cilj je ustaša bio, da tako lošom i nedovoljnom hranom oslabe organizam zatočenika [...]. K tome se pridružila i nečistoća, pa je ljeti stalno harala disenterija, tifus i druge bolesti probavnih orga-

²⁹ Usp. *Sjećanja Jevreja...*, n.dj., 225.

³⁰ J. Romano, n.dj., 155.

³¹ Usp. *Žrtve za slobodu domovine u Đakovu*, *Hrvatska obrana*, g. I. (XXII.), br. 14, Đakovo, 27. travnja 1941. godine, 4.

*na, koje su samo u jednom mjesecu 1942. [...] pokosile 1800 zatočenika.*³²

O zdravstvenim prilikama u zimi 1941. na području *Jasenovca* i *Krapja* saznajemo, međutim, iz izvještaja Odsjeka za javno zdravstvo upućenog ministru zdravstva, sljedeće:

*O zdravstvenim prilikama sabirnih logora u Jasenovcu i Krapju, ovo ministarstvo nije imalo uvida, niti je moglo što poduzeti u pogledu higijenskih mjera, premda se znalo, na temelju izvješća kotarske oblasti u Novskoj od 17. studenoga 1941. i brojnih pozitivnih bakterioloških nalaza na tifus, da tamo vlada epidemija akutnih crijevnih bolesti kao i ušljivost ne samo kod zatočenika, već i kod ustaša 1. i 17. ustaške satnije.*³³

Zbog te teške situacije vodi se i prepiska između Židovske bogoštovne općine Osijek (*Skrb za logore*) i epidemiološkog odsjeka MZ-a sa ciljem nabave dezinfekcijskog aparata.³⁴ Istodobno, i Židovska bogoštovna općina Zagreb radi na otpremi lijekova u *Jasenovac*.³⁵

Inače, posve je točno da su se tijekom postojanja *Logora III*, a poradi teških uvjeta života i rada te slabe prehrane, javljale mnoge zarazne bolesti i razna psihička oboljenja zatočenika.³⁶ O jednoj epidemiji u logoru svjedoči, primjerice, i već spomenuti J. Konforti, logorski liječnik u *Jasenovcu* od ožujka 1942. do listopada 1943. godine,³⁷ a koju potvrđuje i logorska uprava.³⁸ Stoga, kada je potkraj ožujka 1942. zatočenicima odobreno pisanje dopisnica, oni,

³² *Zločini u logoru Jasenovac*, n.dj., 15.

³³ HDA, Zagreb, Ministarstvo zdravstva (MZ) NDH, 27476/1942., kut. 112.

³⁴ Usp. isto, 53472/1941., kut. 70.

³⁵ Usp. isto, 55960/1941., kut. 74.

³⁶ Usp. *Zločini u logoru Jasenovac*, n.dj., 17.

³⁷ Usp. *Sjećanja Jevreja...*, n.dj., 219.

³⁸ Usp. HDA, MZ NDH, 74970/1942., kut. 156.

osobito kasnije, na taj način traže, a ponekad, uz pomoć liječnika, i dobivaju lijekove.³⁹

Kada se govori o uvjetima života u logoru neizostavno je uvijek spomenuti i život žena te djece koji su bili zatočeni ili prošli kroz logor. A početak organiziranja ženskog logora povezan je s dopremanjem 100 žena u kolovozu 1943. iz *Stare Gradiške* na poljske radove u *Jasenovac*.⁴⁰ one su radile na ekonomijama u okolini logora (na okapanju kukuruza, sabiranju plodova te sušenju sijena), čuvale su stoku te bile raspoređivane na rad u krojačnicu i praonicu rublja.⁴¹ Organizirale su se u *zajednice* koje nisu obuhvaćale samo žene uhićene zbog njihova rada za narodnooslobodilački pokret nego "i one koje si bile samo žrtve fašističkog terora."⁴² Same su birale logornicu i desetare radova,⁴³ a hranu su dobivale iz muškog logora. Međutim, zatočenica izabrana za ekonomu u svojoj *zajednici* morala je dobavljati hranu "bilo

³⁹ Z. Faist, koja je u ljeto 1944. bila liječnica u *Staroj Gradišci*, a potom – u studenome iste godine – prebačena u *Jasenovac*, tvrdi tako da su ona i dr. A. Rotdojč pisale recepte na dopisnicama, koje su vrijedile kao recepti u Zagrebu i drugima gradovima (usp. Z. Faist-Radujkov, *Bila sam liječnik u logoru*, *Poruke*, g. IX., br. 1 /13/, *Jasenovac*, 1980. godine).

⁴⁰ Usp. M. Karakaš, *Žene u logorima Stara Gradiška i Jasenovac* prema svjedočenju logorašica 1946.-1948. godine, *Dijalog povjesničara-istoričara*, 7, prir. H.-G. Fleck i I. Graovac, Beograd, 2002., 493-508.

⁴¹ Usp. N. Salamon, *Svjedočanstva preživjelih. Politički rad na liniji Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) u Jasenovcu*, *Poruke*, g. IX., br. 1 (13), *Jasenovac*, 1980., 4.

⁴² Usp. ista, *Mladost u zatvorima i logorima*, u: *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941.-1945. godine. Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, I., Zagreb, 1984., 349.

⁴³ Usp. M. Peršen, n.dj., 203.

s polja ili krađom iz ustaških magazina."⁴⁴ Za pretpostaviti je da su žene zbog svega navedenoga, manje brojnosti u *Logoru III* i mogućnosti da više vremena provedu izvan logora imale bolji položaj od muškaraca.

Daleko najpotresnija je, međutim, sudbina djece koja su morala proći kroz logor. Odvajanje od roditelja bio je samo prvi korak njihove tragedije:

*Nitko ih nije hranio [...] pa su pojela svu travu. Predstavnici Crvenog križa su ih htjeli odmah odvesti, ali im je rečeno da moraju dobiti posebnu dozvolu od Luburićeva brata. Djeca su umirala, a dobivanje dozvole je trajalo dva-tri dana.*⁴⁵

A s događajima u vrijeme te poslije ofenzive na Kozari povezano je u ljeto 1942. i djelovanje Ministarstva udružbe (MU), koje je preuzelo, od ukupno 5683, 3067 djece iz Jablanca i Mlake te ih otpremilo u Zagreb i Sisak:⁴⁶

*[R]oditeljima [je] obrazložena korist te dječje kolonizacije, pa se nije vršila nikakva sila, [a] u sva tri prijevoza nije bilo smrtnih slučajeva, [no] bilo je mnogo slučajeva posvemašne izgladnelosti.*⁴⁷

Slučaj *kozaračke djece* potaknuo je humanitarnu akciju Diane Budisavljević te Hrvatskoga *Crvenog križa*, *Caritasa* i

⁴⁴ N. Delić-Šitin, Svjedočanstva preživjelih. Politički rad na liniji KPJ u *Jasenovcu*, *Poruke*, g. XIV, br. 1 (20), Jasenovac, 1985., 3.

⁴⁵ S. Ogrizović, Kozaračka djeca, u: *Zbornik sjećanja Zagreb 1941.-1945. godine*, 3, Zagreb, 1984., 309.

⁴⁶ Usp. HDA, MU NDH, 61357/1942., kut.10.

⁴⁷ Isto.

O istome piše i Ilija Jakovljević, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999. godine, iznoseći potresne spoznaje o umiranju djece u logoru od bolesti i izgladnelosti te od nasilne smrti.

Odjela za skrb MU-a, koji su organizirali prihvat djece u bolnice, dječje domove i logore te zagrebačke obitelji.⁴⁸

Naposljetku, ovo istraživanje, na temelju maloga uzorka, medicinskog osoblja u logoru ukazalo mi je i na potrebe korištenja svih dostupnih izvora te njihova uspoređivanja da bi se ostvarila što cjelovitija i vjerodostojnija spoznaja o prošlim događajima. To, međutim, nije na tragu *postmodernističke tvrdnje da su sva mišljenja ravnopravna*, jer nije riječ o literaturi koju *jest* odnosno *nije* pisao neki autor prema znanstvenim standardima nego o ravnopravnim izvorima koje je svakako potrebno podvrgnuti vanjskoj i unutarnjoj kritici.⁴⁹

Za navedeno slijedi i primjer. Naime, već spomenuta Đ. Friedlender opisala je, tako, put od *Jasenovca* do Zagreba te događaje u početku svibnja 1945. u Zagrebu kada se je također već spomenuta spašena ekipa medicinskog osoblja iz *Jasenovca* ukrcala u vlak za Maribor:

Tu su nas strpali u [...] mnogo vagona sa oružjem i oko 1200 krvnika Jasenovca, Gradiške i Lepoglave i još mnogo ustaških ljekara. Čak je i jedan ljekar, koji je došao s komisijom Crvenog križa u Jasenovac godinu dana prije toga i pred cijelom komisijom ošamario svog kolegu kirurga zatočenika zbog nedovoljne higijene u bolnici [...].

Iz drugoga izvora, pak, saznajemo vjerojatne sudionike tog događaja. Dr. Šime Cvitanović, ustaški dopukovnik i upravitelj bolnice na Rebru:

došao je, [naime], neustanovljenog dana na inspekciju u ustašku bolnicu Jasenovac te je [...] rekao za liječnike zatočenike ovo:

⁴⁸ Usp. I. i S. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 324.

⁴⁹ Usp. M. Gross, *Suvremena historiografija. Korijeni, postignuća, tražnja*, Zagreb, 1996., 393-398.

“Svi spadate na vješala, od toga neće vas obraniti ni vaši simpatizeri u Zagrebu”. Iza toga je glavni zapovjednik Jasenovca, potaknut gornjim riječima, pred svim bolesnicima i ustašama čušnuo Dr. Lipkovića zatočenika liječnika.⁵⁰

Postoji, dakle, razlika u imenovanju osobe koja je ošamarila R. Lipkovića: Š. Cvitanović ili zapovjednik logora, no velika je vjerojatnost da je riječ o istome događaju. Potvrdu nalazimo i u izjavi J. Danona koji također opisuje put prema Mariboru *bolničkim vlakom* te boravak u logoru u Mariboru zajedno s ustašama i njihovim obiteljima, kada je ranije spomenuta ekipa medicinskog osoblja iz *Jasenovca* dala privesti neke ljude, među njima i kirurga Š. Cvitanovića,⁵¹ koji je, inače, bio zapovjednik vlaka s ranjenicima *Poglavnikova tjelesnog sora* koji je išao prema Mariboru, a u kojemu je bilo i medicinskog osoblja iz *Jasenovca*. U Mariboru je uhićen, a potom ga je Vojni sud Komande grada Zagreba osudio na smrt.⁵²

3. Zaključak

Korištenje raznorodnih izvora nerijetko vodi suočavanju istraživača s različitim podacima i opisima nekih događanja, što ga dodatno obvezuje da prezentira sve činjenice do kojih je došao. Istodobno ne treba upasti u zamku vremenske i prostorne vjerodostojnosti sadržaja i zane-mariti kritiku izvora. Primjer za to su, u naslovljenome sklopu, potresne molbe upućene od strane članova obitelji zatočenika Odboru za molbenice HDS-a, u kojima traže

⁵⁰ HDA, Zagreb, Zbirka izvornog gradiva iz vremena NDH, I., str. 208-211, kut. 1.

⁵¹ Usp. Zapisnik... na osnovu izjave J. Danona..., u: A. Miletić, n.dj., 538.

⁵² Usp. M. R[upić], Š. Cvitanović, u: *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., 75-76.

otпуст iz logora za svoje najbliže. Odbor..., međutim, nije imao ingerencije nad tim pitanjima, pa su molbenice, njih 446, 16. studenoga 1942. proslijeđene Zapovjedništvu UNS-a, od kojih je njih 209, prema mišljenju Odbora..., trebalo pozitivno riješiti.⁵³ A objašnjenje uz te molbenice glasilo je:

Svi mi, a naročito HDS imamo dužnost, da poradimo na tome, da u NDH dođe do podpune zakonitosti, mira i reda, pa je naše mišljenje, da bi puštanje ovih ljudi mnogo utjecalo na smirivanje u državi, jer [...] sva izvješća glase, da su ti ljudi nevini i da se nijesu ogriješili o probitke hrvatskog naroda.⁵⁴

Svakako treba upozoriti na ovaj glas razuma i čovječnosti izražen u dokumentu HDS upućenome UNS-u, no istodobno i naglasiti kako dosadašnja istraživanja nisu potvrdila i stvarne pozitivne učinke takve geste.

Daljnja će istraživanja i uspoređivanje različitih izvora pridonijeti, sve u svemu, širenju već postojećih spoznaja o *Jasenovcu*, logoru za likvidaciju, prinudni rad i izolaciju do kraja rata, u kojemu su ljudi zatvarani zbog pripadnosti drugoj *ras*i i naciji ili kao politički neistomišljenici i ustanici. A proučavanje djelatnosti i položaja medicinskog osoblja u logoru dio je nastojanja upotpunjavanja slike o životu i stradanju logoraša.

Sažetak

U saopćenju pokušavam, na temelju manje korištenih spisa iz doba Nezavisne Države Hrvatske (NDH) – Ministarstva zdravstva i udružbe te Hrvatskoga državnog sabora – te objavljenog, kao i u rukopisu

⁵³ Usp. HDA, Zagreb, HDS NDH, str. 917, kut. 13.

⁵⁴ Isto.

sačuvanoga memoarskog gradiva, opisati neke pojedinosti logoraškog života u logorima *I*, *II* i *III*, odnosno *Krapje*, *Bročice* i *Ciglanu*.

Osnivanje logora u Jasenovcu povezano je, pak, sa reokupacijom *Druge zone* od strane Kraljevine Italije u ljeto 1941. godine, koja je bila *pravdana* potrebama za gušenje pobune u tom području i osiguranje zaleđa anektirane Dalmacije. Pritom su evakuirani logori *Gospić*, *Jadovno* i *Pag*, što je otvorilo potrebu za novom lokacijom: izabrano je područje močvarnoga Lonjskog polja pokraj sela Jasenovac. A kada se govori o koncentracijskom logoru *Jasenovac*, uglavnom se misli na *Logor III Ciglanu*, posjed Prometne zadruge obitelji Bačić, koja je po osnivanju NDH prebjegla u Srbiju. Ovom su logoru prethodili *Logor I Krapje* i *Logor II Bročice*, osnovani u srpnju nedaleko sela Jasenovac, a koji su djelovali do studenoga 1941. godine. *Logor III*, koji je bio i najveći, djelovao je, pak, sve do 1945. godine.

Životni i radni uvjeti logoraša bili su iznimno teški, a u početku su njihovo uzdržavanje najvećim dijelom snosile židovske bogoštovne općine Zagreba i Osijeka. Nešto pomoći je stizalo i putem *Crvenog križa NDH*, a u 1941. je i u državnom proračunu izdvojena određeni iznos novca za uzdržavanje logora *Jasenovac*. Nizu nehumanosti koje su pratili logorašku svakodnevicu svakako pripada i oskudno logorsko sljedovanje nazivano i *fasung*, pa je, stoga, od proljeća 1942. veliko značenje za logoraše predstavljalo primanje paketa hrane i odjeće od strane rodbine, što je povezano s mogućnošću logoraša da pišu dopisnice.

Medicinsko osoblje, odnosno liječnici i bolničari koji su se brinuli o zdravstvenim prilikama u *Logoru III* bili su iz redova samih zatočenika. Oni su, uz mobilizirane liječnike, također radili i u ustaškoj bolnici u *Jasenovcu*. Pri tome ostvarivanja humanih ciljeva medicinske struke nisu bila, primjerice kao u njemačkima koncentracijskim logorima, zlorabljena i izvođenjem pokusa nad zatočenicima. Naime, prema svjedočenjima preživjelih logoraša, svi liječnici koji su bili u dodiru s njima požrtvovno su im nastojali pomoći. U ponekim se radovima, primjerice u prvome sustavnijem radu o medicinskom osoblju u logorima *Jasenovac* i *Stara Gradiška* Jaše Romana (1973.), navode i brojna imena liječnika iz logora: u tom je sklopu objavljen i popis zdravstvenih radnika-Židova stradalih u *Jasenovcu* i *Staroj Gradišci*: 77 liječnika, 25 farmaceuta, 11 zubara, 15 bolničara i tri studenta farmacije. A prema drugim radovima, knjigama Đorđa Miliše (1945.) i Nikole Nikolića (1948.) te zbornicima sjećanja (1972.) ili pojedinačnim sjećanjima,

primjerice Đordane Friedlender, priučene bolničarke u logoru *Jasenovac* (1984.), riječ je o 47 liječnika, farmaceuta i bolničara, među kojima je bilo i studenata medicine te priučenih bolničara, koji su, kao medicinsko osoblje, radili u logoru. Preživjelo ih je petnaestoro.

Usto, zbog veoma pozitivne uloge koju liječnicima u svojim sjećanjima pridaju preživjeli logoraši, bilo bi potrebno detaljnije obraditi i sudbine drugih liječnika – kako Židova, tako Srba i Hrvata – koji su također bili liječnici-zatočnici ili su bili na neki drugi način u kontaktu s zatočenicima logora.

Zamijetila sam, među ostalim, istražujući jednu relativno malobrojnu skupinu zatočenika (medicinskog osoblja), i uopćavanja u identifikacijskom sustavu, osobito pri navođenju okolnosti stradanja i počinitelja. Primjerima sam, stoga, pokušala ukazati i na obvezu da se u žrtvoslovlju moraju navesti točni i svi dostupni podaci.

Naposljetku, daljnja će istraživanja i uspoređivanje različitih izvora pridonijeti širenju već postojećih spoznaja o *Jasenovcu*, logoru za likvidaciju, prinudni rad i izolaciju do kraja rata, u kojemu su ljudi zatvarani zbog pripadnosti drugoj *rasi* i naciji ili kao politički neistomišljenici i ustanici. A proučavanje djelatnosti i položaja medicinskog osoblja u logoru dio je nastojanja upotpunjavanja slike o životu i stradanju logoraša.

Zusammenfassung

In dieser Mitteilung habe ich versucht, aufgrund einiger weniger verwendeten Dokumente aus der Zeit des Unabhängigen Kroatischen Staates (*Nezavisna Država Hrvatska/NDH*) – Dokumente des Gesundheitsministeriums und des Gesundheitsvereins sowie des Kroatischen Staatlichen Sabors (das Parlament) und aufgrund der veröffentlichten und der als Handschrift aufbewahrten Memoiren, einige Einzelheiten aus dem Leben im den KZs *I*, *II* und *III*, bzw. *Krapje*, *Bročice* und *Cigłana* zu beschreiben.

Die Gründung des KZs in Jasenovac hängt andererseits mit der erneuten Besetzung der *Zweiten Zone* seitens des Königreichs Italien im Sommer 1941 zusammen. Diese Besetzung, die dadurch gerechtfertigt wurde, dass der Aufstand auf diesem Gebiet haben niedergeschlagen werden müssen, um die Rückendeckung des annektierten Dalmatiens

zu gewährleisten. Bei dieser Gelegenheit wurden die Lager *Gospić*, *Jadovno* und *Pag* evakuiert, was den Bedarf nach einem neuen Standort bedingt hat, und gewählt wurde das sumpfige *Lonjsko polje* Gebiet, in der Nähe des Dorfes *Jasenovac*. Und wenn über den KZ *Jasenovac* gesprochen wird, wird hauptsächlich das Lager *III Ciglanu* gemeint, Eigentum der Verkehrsgenossenschaft der Familie *Bačić*, die nach der Gründung des NDH nach Serbien geflüchtet ist. Vor der Gründung dieses Lagers existierten Lager *I Krapje* und Lager *II Bročice*, die im Juli in der Nähe des Dorfes *Jasenovac* gegründet wurden, und bis November 1941 betrieben wurden. Das *Lager III*, das auch am größten war, wurde sogar bis 1945 betreiben.

Lebens- und Arbeitsbedingungen der Insassen waren äußerst schwierig, und zu Beginn wurde ihr Unterhalt zum größten Teil von den jüdischen religiösen Gemeinden Zagreb und Osijek geleistet. Ein Teil der Hilfe wurde auch von dem *Roten Kreuz des NDH* gewährleistet, und im Jahr 1941 wurde ein bestimmter Betrag aus dem Staatshaushalt für den Unterhalt des KZs *Jasenovac* zugeteilt. Zu den zahlreichen Grausamkeiten, die Teil des KZ-Alltags waren, gehörten auch die kargen Mahlzeiten, die auch „Fassung“ genannt wurden, so dass vom Frühling 1942 die Möglichkeit, Karten aus dem Lager zu versenden, eine große Bedeutung für die Insassen hatte, da sie dadurch auch die Pakete mit Lebensmitteln und Kleidung von den Verwandten bekommen konnten.

Medizinisches Personal, bzw. Ärzte und Krankenhelfer, die sich um gesundheitliche Voraussetzungen im *Lager III* gekümmert haben, bestand aus den Insassen selber. Sie haben, zusammen mit den eingezogenen Ärzten, auch im Ustascha-Krankenhaus in *Jasenovac* gearbeitet. Dabei war die medizinische Arbeit nicht durch Experimente an den Insassen missbraucht, wie es z.B. in den deutschen KZs der Fall war. Nach den Zeugnissen der überlebten Insassen haben ihnen alle Ärzte, mit denen sie in Kontakt waren, wirklich zu helfen versucht. In einigen Untersuchungen, z.B. in der ersten systematischen Untersuchung über das medizinische Personal in den Lagern *Jasenovac* und *Stara Gradiška* von Jaša Roman (1973), werden auch zahlreiche Namen der Ärzte aus dem Lager genannt. In diesem Zusammenhang wurde auch die Liste der jüdischen medizinischen Arbeiter, die in *Jasenovac* und *Stara Gradiška* zu Opfer gefallen sind: 77 Ärzte, 25 Pharmazeuten, 11 Zahnärzte, 15 Kranken und drei Pharmazies-

tudenten. Und nach anderen Untersuchungen in den Büchern von Đorđe Miliša (1945) und Nikola Nikolić (1948) und in den Sammelbänden mit den Erinnerungen (1972) oder in den individuellen Erinnerungen, z.B. von Đordana Friedlender, die im KZ *Jasenovac* als angelernte Krankenschwester arbeitete (1984), handelt es sich um 47 Ärzte, Pharmazeuten, und Krankenhelfer, unter denen auch Studenten und angelernte Krankenhelfer, die als medizinisches Personal im KZ gearbeitet haben. 15 haben überlebt.

Wegen der sehr positiven Rolle, die Ärzte in den Erinnerungen der überlebten Insassen behalten haben, sollten die Schicksale anderer Ärzte untersucht werden – der Juden, Serben und Kroaten – die auch zu den Ärzten-Insassen gehörten oder auf eine andere Art und Weise mit den Insassen in Kontakt waren.

Als ich diese relativ geringe Gruppe der Insassen (medizinisches Personal) untersuchte, habe ich einige Generalisierungen im System der Identifizierung bemerkt, vor allem wenn die Umstände des Todes und Angaben zu dem Täter angeführt werden. Deswegen habe ich durch Beispiele versucht, auf die Verpflichtung hinzuweisen, in der Erforschung der Opfer genaue und alle verfügbaren Daten anzuführen.

Weitere Forschungen und Vergleiche zwischen unterschiedlichen Quellen werden der Verbreitung der bereits bestehenden Erkenntnisse über *Jasenovac*, das Liquidationslager, das die Insassen nur wegen ihrer Zugehörigkeit zu einer anderen Rasse oder Nation oder wegen ihrer unterschiedlichen politischen Meinung zur Zwangsarbeit und Isolation bis zum Ende des Krieges verurteilt hat. Und eine Erforschung der Tätigkeit des medizinischen Personals im KZ ist nur ein Teil der Bestrebungen, das Bild über das Leben und Sterben der KZ-Insassen zu vervollkommen.

Summary

Based on rarely used files from the period of the Independent State of Croatia/ISC (*Nezavisna Država Hrvatska*), from the Ministry of Health and Society and the Croatian Parliament as well as printed and preserved handwritten memoir sources, the paper attempts to describe some details of camp inmates' life in camps I, II and III, namely *Krapje*, *Bročice* and *Ciglana*.

The establishment of Jasenovac camp is connected with re-occupation of the *Second Zone* by the Kingdom of Italy in the summer of 1941, which was *justified* by the need for crushing the rebellion in this area and securing the hinterland of the annexed Dalmatia. In the process *Gospić*, *Jadovno* and *Pag* camps were evacuated, which caused the need for a new location. That is how the marshy area of Lonjsko field near the village of Jasenovac was chosen. The discussions about *Jasenovac* concentration camp mostly refer to *Camp III – Ciglana*, brickworks owned by Transportation Cooperative of the Bačić family who defected to Serbia soon after ISC was founded. This camp had its predecessors in *Camp I – Krapje* and *Camp II – Bročice*, which were established in July not far from the village of Jasenovac, and which functioned until November 1941. *Camp III*, which was also the largest, functioned until 1945.

The living and working conditions of camp inmates were extremely difficult, and in the beginning most of the maintenance costs were paid for by Jewish religious communities of Zagreb and Osijek. Some aid was organised and received from the *Red Cross of ISC*, and in 1941 a certain amount of money was allocated from the state budget for the maintenance of *Jasenovac* camp. A series of inhuman treatments that inmates had to suffer daily definitely included scanty food portions for the inmates also called *fasung*, so that from spring 1942 the possibility of receiving parcels with food and clothing from relatives in foreign countries meant a lot to inmates, which also included the possibility of inmates writing postcards back.

Medical staff, namely doctors and nurses who were in charge of health conditions in *Camp III* were chosen from among inmates themselves. They worked together with mobilized doctors in Ustasha hospital at *Jasenovac*. However, unlike the German concentration camps, the humane goals of medical profession were not abused through performing experiments on inmates. Namely, according to the testimonies of inmates who survived, all doctors who worked closely with them were self-sacrificing and tried to help them. In some documents, e.g. the first systematic document on medical staff in *Jasenovac* and *Stara Gradiška* camps by Jašo Roman (1973) numerous names of doctors in camps were mentioned. It also published a list of Jewish medical staff who perished in *Jasenovac* and *Stara Gradiška*: 77 doctors, 25 pharmacists, 11 dentists, 15 nurses and three pharmacy students. Also in

other works, namely books by Đorđe Miliša (1945) and Nikola Nikolić (1948) as well as collection of memoirs (1972) or individual memories, e.g. those of Đordana Friedlender, a nurse trained on the job at *Jasenovac* camp (1984) 47 doctors, pharmacists and orderlies are mentioned, among whom there were medical students and nurses trained on the job who worked in the camp as medical staff. Fifteen of them survived.

Moreover, due to a very positive role that doctors were given in inmates' memories, it would be necessary to analyse in more detail the destinies of other doctors – Jewish as well as Serb and Croatian – who were also doctors-inmates or in another way in contact with camp inmates.

While investigating a relatively small group of inmates (medical staff) I noticed generalizations in identification system, especially in recording how they were killed and by whom. Therefore, I tried to put emphasis on the obligation of adding all the exact and available data to the victimology.

In conclusion, further investigation and comparison of different sources will contribute to learning even more about *Jasenovac*, a camp for elimination, forced labour, and isolation until the end of the war, where people were imprisoned for belonging to another *race*, or nation, or as political dissidents and rebels. Studying the activities and position of camp medical staff is a part of the attempt to complete the picture of camp inmates' life and suffering.